

ՀՐԱՊԱՐԱԿՈՒՄՆԵՐ
PUBLICATIONS
ПУБЛИКАЦИИ

ԿԱՐԵՆ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ*

DOI:10.57155/LTQZ8186

ՍՅՈՒՆՅԱՑ ՄԵՏՐՈՊՈԼԻՏ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆԻ ԵՎ
ՊԵՏՐՈՍԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ԲԱԲՈՒՆԱԳԵՏ
ԵՍԱՅԻ ՆՉԵՑՈՒ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ (1303 Թ.)

Բանալի բառեր՝ Ստեփանոս Օրբելյան, Եսայի Նչեցի, Գրաձոր, Հովհաննես Երզնկացի, ձեռագիր, գրիչ, հիշատակարան:

Նախաբան

Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանը Գրաձորի համալսարանի ռաբունապետ Եսայի Նչեցի վարդապետին պատվիրել և իր կյանքի վերջին տարում՝ 1303 թ., ստացել է Եզնկիլի մարգարեության մեկնությունը, որը ձեռագրերում պահպանվել է «Եսայեայ Նչեցույ Վերլուծություն Մարգարեությանն Եզնկիլի» կամ որոշ ձեռագրերում՝ «Ի խնդրոյ արքազան վերադիտողի գերաշնչակ տանն Սիմեոն տեղ Ստեփաննոսի արարեալ հաւաքումն մեկնութեան աստուածաբան մարգարեութեան Եզնկիլի նուաճ Եսայեայ վարժապետի Հայկազեանս տոհմի» վերնագրով (այսուհետև՝ Մեկնություն): Աշխատության ավարտից հետո հեղինակը և պատվիրատուն փոխադարձաբար մեկական թուղթ (նամակ) են փոխանակել: Առաջինը Եսայի Նչեցու՝ պատվիրատուին երախտագիտություն հայտնող և մեծարող թուղթն է, որը հավանաբար Մեկնության հեղինակային բնագրի հետ ուղարկվել է Ստեփանոս Օրբելյանին, իսկ երկրորդը՝ պատվիրատուի շնորհակալական գրությունն է: Այս երկու թղթերը կցվել են հենց այդ երկին՝ որպես վերջին էջեր, և այդպես էլ տարածվել՝ հետագա ընթացիկներին:

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ. գ. դ., karenmatevosian@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ 27 մարտի, 2024 թ., հոդվածը գրախոսելու օրը՝ 20 մայիսի, 2024:

Փոքրածախի, սակայն անկասկած մեծ հետաքրքրություն ներկայացնող այս թղթերը ժամանակին հրատարակել է Գարեգին կաթողիկոս Հովսեփյանն իր «Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ» աշխատության հավելվածում¹: Այդ հրատարակությունն արվել է Մեկնության ուշ շրջանի մի ձեռագրից (1772 թ., ՄՄ 1311) և երկի այժմ հայտնի վաղ ընդօրինակությունների համեմատությամբ ունի որոշ տարրնթերցումներ:

Մեկնության ձեռագրերի ուսումնասիրությունը մեզ հանգեցրել է այն եզրակացության, որ Մատենադարանի ձեռագրերից մեկը (ՄՄ 2511) այդ գործի մեր օրերը հասած հնագույն ընդօրինակությունն է՝ գրված Գլաճորում հենց 1303 թ., պատվիրատուի կենդանության ժամանակ: Ուստի նախ ծանոթանանք այդ ձեռագրին, որի գրչության տեղն ու թվականը ցայժմ համարվել են անհայտ, փորձենք պարզել գրչի ինքնությունը, ապա Մեկնության այս օրինակի հիման վրա ներկայացնենք վերոնշյալ թղթերը:

ՄՄ 2511 ձեռագրի գրչության վայրը, թվականը և գրիչը

Սույն մատյանը պարունակում է միայն Եսայի Նչեցու վերոնշյալ Մեկնությունը: Մատենադարանի համառոտ և ընդարձակ ձեռագրացուցակներում գրչության ժամանակի, գրչի ու ստացողի մասին նշված է՝ «ԺԴ դ.: Գրիչ՝ Յոհաննէ: Ստացող՝ Տէր Ստեփաննոս»²: Գրչության տեղի մասին նշում չկա:

Բարեբախտաբար սույն ձեռագրի և որոշ հարակից տվյալների քննության շնորհիվ հնարավոր է ճշտել ձեռագրի գրչության վայրը, թվականը, ինչպես նաև պարզել գրչի ինքնությունը: Նախ մեջբերենք գրչի հակիրճ հիշատակարանը, որը գրված է ձեռագրի վերջում, Ստեփաննոս Օրբելյանի թղթի ավարտից անմիջապես հետո. «Ո՛վ հոգևոր սուրբ հայր Ստեփաննոս, աղաչեմ գթե՛զ՝ զանարժան գծաւղս Յոհաննէս յիշես ի քո սուրբ աղաւթք» (ՄՄ 2511, էջ 378ա):

Ուրե՛նք են այս գրության մեջ հիշատակված գրիչ Հովհաննէսն ու ստացող Ստեփաննոսը: Հարկ է նշել, որ Եսայի Նչեցին Մեկնության վերջին պարբերության մեջ, դիմելով պատվիրատուին, երկու կարևոր արձանագրում է կատարում, նախ նշում է թվականը՝ 1303 թ., ապա խնդրում է հիշել իր սան և արդեն վարդապետ Հովհաննէսին, որը արագրել է այդ գործը՝ «Նաև զաշխատասէր և զառատամիտ

¹ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Բ. հրատարակութիւն, Անթիլիաս, 1969, էջ 401:

² Յուզակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, Խ. Ա. կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Չեյ-թունյան, Փ. Անթաբյան, Երևան, 1965, էջ 815, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուն Մատենադարանի, Խ. Ը, խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երևան, 2013, էջ 301: Ձեռագիրը գրված է թղթի վրա՝ թերթ 380 (16, 8 x 12, 2 սմ), գրչությունը՝ բոլորգիր, միապուն (անդ):

վարդապետն Յոհաննէս՝ զծնեալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև՝ յիշեցէք բարի կամաք, զի ըստ աշխատանացն և զհատուցումն ընկացի ի Տէառնէ» (ՄՄ 2511, էջ 376բ)։

Մեկնության բնագրի հետազայի ընդօրինակողներից ոմանք կարծել են, թե այս Հովհաննէսը նշանավոր Որոտնեցին է։ Որոշ ձեռագրերում այս հատվածի լուսանցքում «Յոհաննէս» անունի հավասարությամբ ավելացրել են «որ է Որոտնեցի» (ՄՄ 5566, էջ 356բ, ՄՄ 1276, էջ 174ա), որի սխալ լինելը նշել են դեռևս Գարեգին Հովսեփյանը և Լևոն Խաչիկյանը³ (1303-ին Հովհ. Որոտնեցին դեռ չէր ծնվել)։

Եսայի Նչեցու սանի և գործակցի մասին Գարեգին Հովսեփյանը գրում է. «Այս Յովհաննէս վարդապետը կամ Արճիշեցին է, որ այդ ժամանակ Գրաձորումն էր, կամ մի ուրիշ նոյնանուն գիտնական, գուցե եւ Հերմոնի վանքինը...»⁴։ Մեկ այլ ենթադրություն է արել Լևոն Խաչեկյանը, որը գրում է. «Ամենայն հավանականությամբ Հովհաննէս Ծործորեցուն նկատի ունի Եսայի Նչեցին, երբ նրան բնութագրում է իբրև «աշխատատէր» և «առատամիտ» ուսումնական, որը սրբագրիչի հանգամանքով է հանդես եկել Նչեցու հեղինակած «Մեկնութիւն Եզեկիէլի» աշխատության»⁵։

Մեկնության՝ 1612 թ. Ամիրում կատարված մի ընդօրինակության հիշատակարանում (ՄՄ 1241) ձեռագրի նախօրինակի մասին նշված է՝ «Բլաւ եւ ընտիր արքինակէ Յոհաննիսի Եզրնկացոյ վարդապետի»⁶։ Ըստ այդմ, գոյություն է ունեցել Մեկնության՝ Եսայի Նչեցու ավագ սաներից՝ Հովհաննէս Երզնկացու կամ Ծործորեցու⁷ ընդօրինակած մի մատյան։

Արդյո՞ք ՄՄ 2511 ձեռագրի գրիչ Հովհաննէսը հենց նա է։ Բարեբախտաբար այդ հարցը ճշտելու հնարավորություն է տալիս Հովհաննէս Երզնկացու (Ծործո-

³ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 290, ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 14։

⁴ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 290։

⁵ Լ. Խաչեկյան, Գրաձորի համալսարանը հայ մանկավարժական մտքի զարգացման մեջ (XIII-XIV դդ.), Երևան, 1973, էջ 164։

⁶ Այս մասին ծանոթագրություն է կատարել Արփենիկ Ղազարոսյանը (տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, կազմողներ՝ Լ. Խաչիկյան, Ա. Մաթևոսյան, Ա. Ղազարոսյան, Երևան, 2018, էջ 40)։

⁷ 13-14-րդ դդ. հայտնի են եղել «Հովհաննէս Երզնկացի» անվանվող չորս վարդապետ, որոնցից երկուսը տարբերվում են հավելյալ մականունով՝ Հովհաննէս Երզնկացի Պրուզը, Հովհաննէս Երզնկացի Ծործորեցին, իսկ մյուս երկուսն են՝ Կիրակոս Երզնկացու եղբորորդի և գործընկեր Հովհաննէս Երզնկացին, և նույնանուն չորրորդը՝ 14-րդ դարի կեսերին (տե՛ս Ա. Սրապյան, Հովհաննէս Երզնկացի Պրուզ, Երևան, 1993, էջ 214)։ Հովհաննէս Ծործորեցին մինչև 1314 թ. Ծործորի վանք տեղափոխվելը և Հոռմի կաթոլիկ եկեղեցու դավանաբն ընդունելը, հիշատակարաններում մականվանվում է Երզնկացի, որից հետո՝ ավելի հաճախ՝ Ծործորեցի։

րեցու) ձեռքով 1306 թ. գրված Ժողովածուն (նա նաև մատյանի ստացողն է), որը պահվում է Մատենադարանում, կրելով մեր ձեռագրին շատ մոտ թվահամար՝ ՄՄ 2520: Այս ձեռագրի մասին ժամանակին Գարեգին Հովսեփյանը հետևյալն է գրում. «Յովհաննէս Երզնկացին 1306 թուին գրել է Յովհաննու ավետարանի մեկնությունների մի ժողովածու (Ստեփանոս Սիւնեաց, Նանայի, Անդրէի եւ Արեթաս եպիսկոպոսաց Կեսարու Կապադովկիոյ) սքանչելի բոլորգրով, թղթի վրայ, չկայ յիշուած գրչութեան տեղը, բայց անկասկած է, որ Գլաճորումն է գրուած, ուր նա ապրում էր այդ ժամանակ»⁸: Ի դեպ, Հովհաննէս Երզնկացին առաջին անգամ Գլաճորում հիշատակվում է 1302 թ.՝ Մկրտիչ Թեղենացու հիշատակարանում՝ մեծարական բնութագրումներով⁹:

ՄՄ 2511 ձեռագրի և ՄՄ 2520՝ Հովհաննէս Երզնկացու ինքնագիր մատյանի գրչության համեմատությունը և հնագրական քննությունը ցույց են տալիս, որ դրանք նույն գրչի ձեռքով են գրված: Ե՛վ գրչության ընդհանուր եղանակը, և՛ բարդ գրություն ունեցող «Ջ, ձ, ճ, ծ, թ» տառերի նույնականությունը, մեծատառերի դեպքում՝ «Դ, Չ, Ս, Ո, Յ»՝ միանմանությունը, երկու տեսակի գրությամբ «հ»-ի կիրառությունը, «դարձեալ» բառի համառոտագրումն («դձ») նույն ձևն ու կերպը և այլն, ոչ մի կասկած չեն թողնում, որ երկու մատյանն էլ նույն գրչի ձեռքի գործերն են¹⁰:

Ի՞նչ է տալիս մեզ այս բացահայտումը: Առաջին հերթին այն, որ ՄՄ 2511 ձեռագիրը գրվել է Գլաճորում, Եսայի Նչեցու սան Հովհաննէս Երզնկացու ձեռքով:

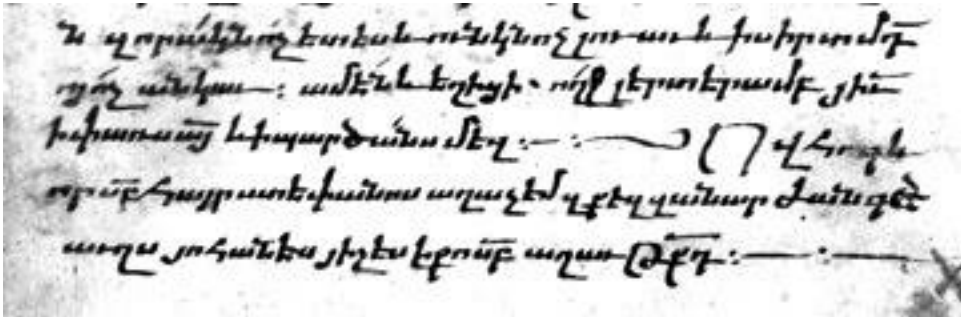
Իսկ ո՞վ է ձեռագրի ստացող Ստեփանոսը: Դատելով այն բանից, որ Երզնկացին իր կարճ հիշատակարանը գրել է աշխատության վերջում կցված՝ Եսայի Նչեցու՝ Ստեփանոս Օրբելյանին հասցեագրված թղթից և նրանից ստացած պատասխան նամակից հետո, որն ավարտվում է Ստեփանոս Օրբելյանի՝ Նչեցուն ուղղված ջերմ խոսքերով՝ «Ողջ լեր Տէրամբ Յիսուսի՝ ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս մեզ», որոնց անմիջապես հաջորդում է գրչի երկտողը՝ «Ո՛վ հոգևոր սուրբ հայր Ստեփանոս, աղաչեմ զքեզ՝ զանարժան գծաղոս Յոհաննէս յիշես ի քո

⁸ Գ. Յովսեփեան, նշվ. աշխ., էջ 265:

⁹ «Բայց առաջին սկիզբն գրութեան սորա եղել ի գաւառին Վայոյ ձոր կոչեցեալ, ի սուրբ եւ ի գերահռչակ ուխտն Գլաճոր անուանեալ, որ է Երկրորդ Աթէնս, ձեռամբ ուրումն արբազան քահանայի՝ առն իմաստոյն եւ ճարտարի, որ է ամենայն Աստուածաշունչ կտակարանաբն վարժեալ՝ սպասաւոր գովով բանի, մերձ ի կատարելութիւն՝ Յովհաննէս անուն, որ էր ի հռչակաւոր քաղաքէն Եզնկայ կոչեցեալ» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 20): Այս և հաջորդ մեջբերումներում ընդգծումները մերն են:

¹⁰ Մատենադարանի ձեռագրատանն այս զույգ մատյանների գրչության համեմատությունը կատարելուց հետո, այդ հարցով խորհրդակցեցինք նաև ձեռագրատան մեր գործընկերների վարիչ Դավիթ Դազարյանի և ֆոնդապահներ Անահիտ Հայրապետյանի ու Գայանե Խաչատրյանի հետ: Գրչի նույնության հարցում բոլորը համակածիր էին:

սուրբ աղայթք» (նկ. 1), կարելի է համոզված լինել, որ գրչի խոսքն Ստեփանոս Օրբելյանի մասին է։ Այլ կերպ ասած, Հովհաննես Երզնկացու հիշատակարանում նշված ձեռագրի ստացողը Եսայի Նչեցու Մեկնության պատվիրատու Սյունյաց մետրոպոլիտ Ստեփանոս Օրբելյանն է։

Նկ. 1. Հովհաննես Երզնկացու հիշատակարանը՝
Ստեփանոս Օրբելյանի թղթի ավարտից հետո (ՄՄ 2511, էջ 378ա)

Այսպիսի եզրահանգման համար չբավարարվենք միայն ձեռագրագիտական տվյալով, այլ տեսնենք, թե ինչպե՞ս և ինչո՞ւ պետք է Ստեփանոս Օրբելյանը Եսայի Նչեցուն պատվիրած Մեկնությունը ստանալուց հետո ևս մի ընդօրինակություն պատվիրեր։ Պետք է նշել, որ Ստեփանոս Օրբելյանն ուներ ձեռագրեր բազմացնելու նախընթաց փորձ։ Մասնավորապես, իր հեղինակած «Պատմություն տանն Սիսական» (ավարտել է 1297 թ. Նորավանքում) աշխատության վերջում գրում է, որ այն տարել և ընծայել է Տաթևին՝ «Եւ բարձեալ զսա մեղսաներկ բազկօքս տարեալ ընծայեցաք ի տուն Տեառն՝ խայրիս (ընծա – Կ. Մ)... նուիրական Կաթողիկէ և Առաքելական եկեղեցոյս Տաթևոյ», ավելացնելով՝ «...և ամենայն աստուածաբնակ տանալաց այսմ իշխանութեան»¹¹։ Այսինքն, նաև իր երկն ընդօրինակել է տվել՝ Սյունյաց իշխանության վանքերի ու եկեղեցիների համար։

Եսայի Նչեցուն գրած շնորհակալական նամակում Ստեփանոս Օրբելյանն իր ստացած Մեկնության մասին գրում է, որ այն տարել, դրել է Սուրբ Կաթողիկէ եկեղեցում՝ այնտեղի գրոց արկղում՝ «Եւ զայս պարզև տարեալ ընծայեցուցանեմ մաւրն քոյ լուսոյ սրբոյ Կաթողիկէի և ի դիմաց ձեր շնորհատրելով դնեմ

¹¹ Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմություն նահանգին Սիսական, Տփղիս, 1910, էջ 508։ Ստեփանոս Օրբելյանը Վարդան Արևելցու Պատմության օրինակ է պատվիրել ու ստացել 1301 թ., Թովմա Արծրունու Պատմության ընդօրինակություն է պատվիրել 1303 թ. հեռավոր Ադթամարում, որն ի դեպ, Թովմա Արծրունու մեզ հասած միակ ամբողջական ձեռագիրն է (ՄՄ 10451)։ Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, էջ 17, 37-38։

յարկեղ նորին»։ Պետք է կարծել, որ Ստեփանոս Օրբելյանին անհրաժեշտ է եղել ևս մեկ օրինակ, որը պատվիրել է նույն Գլաձորում։ Շատ հավանական է, որ նկատի ունենալով Եսայի Նչեցու՝ աշխատության վերջաբանում Հովհաննես Երզնկացու մասին ասածը, որ իր այդ աշխատասեր սանը գործի սրբագրողն է եղել («ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև»), նաև խնդրանքը Օրբելյանին՝ Հովհաննեսին հիշելու՝ «յիշեցէք բարի կամաք, զի ըստ աշխատանացն և զհատուցումն ընկալցի ի Տէառնէ», այդ նոր ընդօրինակության պատվերն Օրբելյանը հենց նրան է տվել, որպեսզի «ըստ աշխատանացն», նա նաև նյութական հատուցում ստանա։ Ինչպես հայտնի է, ձեռագրերի ընդօրինակման աշխատանքը, անկախ հանգամանքներից, վճարվող գործ էր։

Կարծում ենք, որ Մեկնության այս նոր ընդօրինակության վերջում Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի՝ իրար գրած թղթերն էլ ավելացվել են երկուստեք համաձայնությամբ, որն էլ արել է Հովհաննես Երզնկացին, ամենավերջում էլ իր փոքրիկ հիշատակարանը գրելով։ Ի դեպ, Մեկնության՝ մեր օրերը հասած հետագա ընդօրինակությունների մեծ մասը ծագում են հենց այս նախօրինակից, քանի որ նրանցում առկա են նշված թղթերը։

Քանի որ Ստեփանոս Օրբելյանի մահվան թվականը ստույգ հայտնի է, գրված է Նորավանքի գավթում գտնվող նրա տապանաքարի վրա՝ «ԹՎԻՄ : ԶԾԲ : (1303) ԱՅՍ Է ՇԻՐԻՍ ՀԱՆԳԼՍՏԵԱՆ ՄԵԾԻ ՄԵՏՐԱՊԱԼԻՏԻՆ ՍԻՆԵԱՑ ՍՏԵՓԱՆՈՍԻ»¹², Եսայի Նչեցու Մեկնության վերջաբանում էլ, որպես աշխատության ավարտի տարեթիվ նշված է 1303 թվականը, և Հովհաննես Երզնկացին՝ իր ընդօրինակության հիշատակարանում ստացողին դիմում է որպես կենդանի մարդու («աղաչեմ զքեզ՝ զանարժան գծալոս Յոհանէս յիշես ի քո սուրբ աղալթքդ»), նշանակում է ձեռագիրը գրվել է այդ նույն թվականին։

Այսպիսով, վերը ներկայացված վերլուծությունը թույլ է տալիս ՄՄ 2511 ձեռագրի մասին ցայժմ եղած ցուցակային տվյալները՝ ԺԴ դար, գրիչ՝ Հովհաննես, ստացող՝ Տեր Ստեփաննոս, լրացնել ու ամբողջացնել հետևյալ կերպ. **գրչության վայր՝ Գլաձոր, ժամանակ՝ 1303 թ., գրիչ՝ Հովհաննես Երզնկացի (Ծործորեցի), ստացող՝ Ստեփանոս Օրբելյան (Սյունյաց մետրոպոլիտ)։**

ՄՄ 2511 ձեռագրի վերաբերյալ այս գլխավոր եզրակացությանը ավելացնենք մի հետաքրքրական մանրամասն. մատյանի որոշ էջերի ստորին լուսանցքներում պահպանվել են գրչի կարճ հիշատակագրությունները։ Այդպիսիք սովորաբար արտահայտում են գրիչների անձնական զգացումները, վերաբերում են գրչությանը խանգարող հանգամանքներին և այլն։ Եթե նկատի ունենանք, որ երիտասարդ Հովհաննես Երզնկացին զիտեր, թե ով է մատյանի մեծահամբավ ստացողը, սպաս առնվազն զարմանալի են նրա անկեղծ հիշատակագրություն-

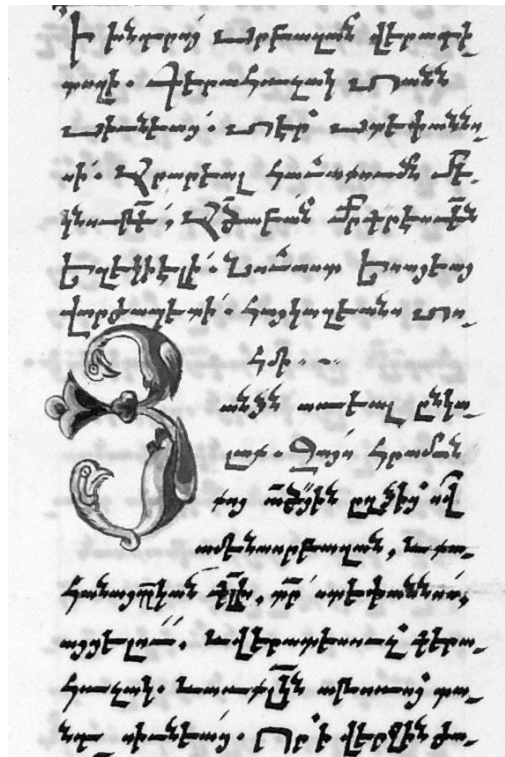
¹² Կ. Մաթևոսյան, Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները, Երևան, 2017, էջ 129-130։

ները. «Վայ եւ եղուկ ի յայս միտն ու ի հաց թխելէս» (114ա), «Եղուկ ի Մաթնոսի ծիծաղէս» (189ա), «Վայ եւ եղուկ ի քնէս» (292ա), «Վայ եւ եղուկ ի յայս շնէս» (318բ), «Վայ եւ եղուկ ի փոշարսիս»¹³ կանչկանչելէս» (342ա): Կարելի է ենթադրել, որ Ստեփանոս Օրբելյանը հումորը զնահատող մարդ է եղել:

Եսայն Նչեցու Եզեկիելի մարգարեության մեկնությունը

Համառոտակի անդրադարձնանք Եսայի Նչեցու մեկնողական այս գլխավոր գործին: Ինչպես Հակոբ Բյոսեյանն է նկատում. «Այս երկր, Նչեցու մյուս բոլոր աշխատությունների մեջ ծավալով ամենամեծն է»¹⁴: Այն սկսում է երկարաշունչ վերնագրով՝ «Ի խնդրոյ սրբազան վերադիտողի գերսիռչակ տանն Սիւնեաց տէր Ստեփաննոսի արարեալ հաւարումն մեկնութեան աստուածաբան մարգարեութեան Եզեկիելի նուաստ Եսայեայ վարժապետի Հայկազեանս տոհմի» և անմիջապես դրան հաջորդող՝ պատվիրատուին ուղղված **ընծայականով** (նկ. 2): Որից հետո բուն մեկնությունը սկսում է **առաջաբանով**՝ «Յառաջաբանութիւն վերլուծութեան մարգարեութեանն Եզեկիելի» և շարունակվում քսանութ գլուխներով ու համապատասխան ենթավերնագրով:

Պատմական առումով ուշադրության է արժանի ընծայականը: Ցավոք, այն բացակայում է հնագույն ՄՄ 2511 ձեռագրում, որի սկզբի թերթն ընկած է¹⁵: Մեկնության այլ ձեռագրերում պահպանված ընծայականը սկսվում է հետևյալ կերպ. «Յանձն առեալ ընկալաք

Նկ. 2. Եսայի Նչեցու Մեկնության վերնագիրը և դրան հաջորդող ընծայականը (ՄՄ 1311, 1772 թ., էջ 2ա)

¹³ Անստույգ բառ է:

¹⁴ Հ. Բյոսեյան, Ներածություն հայ եկեղեցական մատենագրության, Երևան, 2018, էջ 502:

¹⁵ Ձեռագրի առաջին պրակն այժմ ունի 10 թերթ, մինչդեռ ողջ մատյանը 12 թերթանոց պրակներով է (Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, հ. Ը, էջ 301):

զայս հրաման քոյ աստուածային ըղձից, ո՛վ ամենաարքայական և քահանայապետական գլուխ Տէր Ստեփաննոս, այցելու¹⁶ և վերադառնալ գերաստիկ և առաքելական աթոռոյ տանդ Սիւնեաց, որ ի վերջին ժամանակս այնքան գերազանցեալ ցուցար իմաստ գիտութեան, մինչ զի առաջնութիւն ոչ շատացար ճոխանալ հանճարով, այլ և վերջնութիւն հանդիսանաս պայծառանալ երկովք, որով և զմեզ գրաւեցեր հաւատով և սիրով, ըստ որում խոնարհին վեհքն ի նուաստքն, որպէս ասի Աստուած ի մեզ, զի յաղթօղ գտանի բանականացն սէր և շողկապ անլուծանելի, որպէս զի մոռացումն գործ է տկարութեան և շարժէ զմեզ ի խնդիր միմեանց և ի տուրս» (ՄՄ 1311, էջ 2ա, ՄՄ 1276, էջ 3ա): Նչեցին այստեղ դրվատական խոսք է ասում Օրբելյանի պատմագրական, գրական, աստվածաբանական երկերը նկատի ունենալով («վերջնութիւն հանդիսանաս **պայծառանալ երկովք**, որով և զմեզ գրաւեցեր»), որոնք ստեղծվել են 1297-1302 թթ.¹⁷: Սրանից պետք է ենթադրել, որ Ստեփանոս Օրբելյանի աշխատությունների օրինակներ այդ ժամանակ արդեն եղել են Գլաճորի համալսարանում:

Ցավոք, Մենուշյուներ ցայժմ հանգամանալից կերպով չի ուսումնասիրվել և չի հրատարակվել, ուստի մեքերերենք նրա մասին ժամանակին Գարեգին Հովսեփյանի հայտնած կարծիքը, որտեղ նշում է հեղինակի օգտագործած աղբյուրները և որոշ բնութագրումներ տալիս աշխատությանը. «Նչեցու այս գործը նշանալիոր է ոչ այնչափ իւր նորութիւններով, որչափ աշխատութեան եղանակով եւ առատ աղբիւրների օգտագործմամբ: Նաեւ ի նկատի է ունեցել եւ օգտուել է յոյն եւ ասորի այնպիսի աղբիւրների թարգմանութիւններից, որոնց բնագիրները

¹⁶ Եսայի Նչեցու կողմից Ստեփանոս Օրբելյանի տիտղոսաւարում «այցելու» (իմա՝ եպիսկոպոս) արտահայտության օգտագործումն ուշագրավ է այն առումով, որ Օրբելյանն այն կիրառել է իր բոլոր գործերի վերնագրերում: Մասնավորապէս, «Դատմություն նահանգին Սիսիական» (1297 թ.) գործի վերնագրում՝ «Հանդէս բանից քաղցրավէպ պատմութեանց Տանն Սիսական... նուաստ և ապիկար ոգւոյ Ստեփաննոսի Սիւնեաց **այցելուի** և նախագահ մետորապաւտի...» (ՄՄ 6271, էջ 7բ), 1299-ին գրած «Ողբ ի Ս. Կաթողիկէն» չափածո երկի վերնագրում՝ «Բան բարառնական ոգեալ դիմառնաբար ի դիմաց Վաղարշապատու Ս. Կաթողիկէին... ի Ստեփաննոսէ Սիւնեաց **այցելուէ**», «Հակաճառութիւն ընդդէմ երկաթնակաց» (1302 թ.) երկի վերնագրում՝ «Տեառն Ստեփաննոսի Սիւնեաց **այցելուի** և նախագահ մետորապաւտի...»: Այս հանգամանքը կարևոր է, քանի որ Սամվել Անեցու ժամանակագրությունը շուրջ 100 տարով շարունակած Ստեփանոս Օրբելյանի «Ժամանակագրության» հեղինակի հարցը վիճելի է համարվել, Վ. Հակոբյանն այն կոչել է «Ստեփանոս եպիսկոպոսի ժամանակագրություն»՝ հեղինակ համարելով Օրբելյանից տարբեր պլոնեցի մեկ այլ եպիսկոպոսի: Մինչդեռ ժամանակագրության մեջ հեղինակն իր մասին գրում է. «Ես՝ նուաստ Ստեփաննոս անուամբ **այցելու**» (ՄՄ 8481, էջ 204բ): Տե՛ս *Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ.*, հ. 1, կազմեց **Վ. Հակոբյան**, Երևան, 1951, էջ 32-35, Է. **Բաղդասարյան**, «XIII դարի մի ժամանակագրության հեղինակի մասին», *ՊԲՀ*, № 2, 1971, էջ 210-216, **Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, աշխատասիրությամբ Վ. Մաթևոսյանի**, Երևան, 2014, էջ 44-50, **Վ. Մաթևոսյան**, *Նորավանքի վիմագրերը և հիշատակարանները*, էջ 33-37:

¹⁷ Օրբելյանի աշխատությունների թվարկումը տե՛ս նախորդ ծանոթագրության մեջ:

մինչև այժմ կորած են եւ նորերս միայն գտնուած նրանց հայերէն թարգմանութիւնները մեր ձեռքով, այն է՝ Յոհան Ոսկերեւանի, Եփրեմ Ասորու եւ Կիւրեղ Աղեքսանդրացու Եզեկիէլի մեկնութիւնները, Որոգինէսի «Ի տեսութիւն Եզեկիէլի», նաեւ մի հայ հեղինակից, որի ուլ լինելը ստուգել չենք կարողացել: Օգտուում է երբեմն եւ Աստուածաբանի, Դիոնեսիոս Արիոպագացու, Արիստոտէլի, Փիլոն Եբրայեցու, Սուտ Կալիպոնէսի հայերէն թարգմանութիւններից եւ հայ հեղինակների՝ Դաւիթ փիլիսոփայի Սահմանաց գրքից, Վանականի մի հատուածից..., Գոշ Մխիթարի Երեմիայի մեկնութիւնից, բայց յատկապէս Ստեփանոս Սիւնեցու Եզեկիէլի մեկնութիւնից»¹⁸:

Գ. Հովսեփյանը շարունակելով, Աստուածաշնչի բնագրի մասին գրում է. «...ընթերցողը կարող է զարմանալ Նչեցու՝ Ս. Գրքի զանազան թարգմանութիւնների յիշատակութեամբ: Նա յաճախ վկայութիւններ է բերում Ակիւղասի, Սիմաքոսի, Թեոդիտոնի, Եօթանասանից թարգմանութիւններից, ասորական Պեշիտոյից, նոյնիսկ եբրայական բնագրից, հայերէն թարգմանութեամբ, ճշդելու եւ պարզելու համար մեկնաբանելիք հատուածը...»¹⁹: Գրքերի և հեղինակների այս թվարկումը, Եսայի Նչեցի գիտնականի մեծության և նրա աշխատանքի արժեքի մասին վկայելուց բացի, ցույց է տալիս, թե 14-րդ դարի սկզբին Գլաձորի համալսարանի գրադարանը որքան հարուստ է եղել:

Մեկնության և նրա աղբյուրների մասին մի շարք այլ տվյալներ նշելուց հետո Գ. Հովսեփյանը խոսքն ավարտում է հետևյալ դիտարկմամբ. «Նչեցու այս աշխատության մէջ, բացի գիտական-մատենագրական կէտերից, ցրուած են եւ մշակոյթի զանազան խնդիրների վերաբերեալ նկատողութիւններ եւ տեղեկութիւններ, որոնք օգտակար կարող են լինել համապատասխան ճիւղի համար, օրինակ ճարտարապետական տերմինների, զէնքի եւ ամրոցների, զգեստի, ժողովրդի հաւատալիքի եւ այլն»²⁰:

Մնում է հուսալ, որ 720 տարի առաջ Գլաձորի բազմահմուտ րաբունապետի ձեռամբ ստեղծված գիտական-աստվածաբանական այս ուշագրաւ աշխատությունը վերջապէս կիրառարարակի պատշաճ ուսումնասիրությամբ և հասանելի կդառնա մասնագետներին:

Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը

Մեկնության վերջում կցված Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը կարելի է բնորոշել որպէս քաղաքավարական գրություններ, որոնցում, ամեն մեկն իր դիրքից, շնորհակալություն է հայտնում մյուսին և փառաբանում նրան,

¹⁸ Գ. Յովսէփեան, նշվ. աշխ., էջ 290:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 291:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 292:

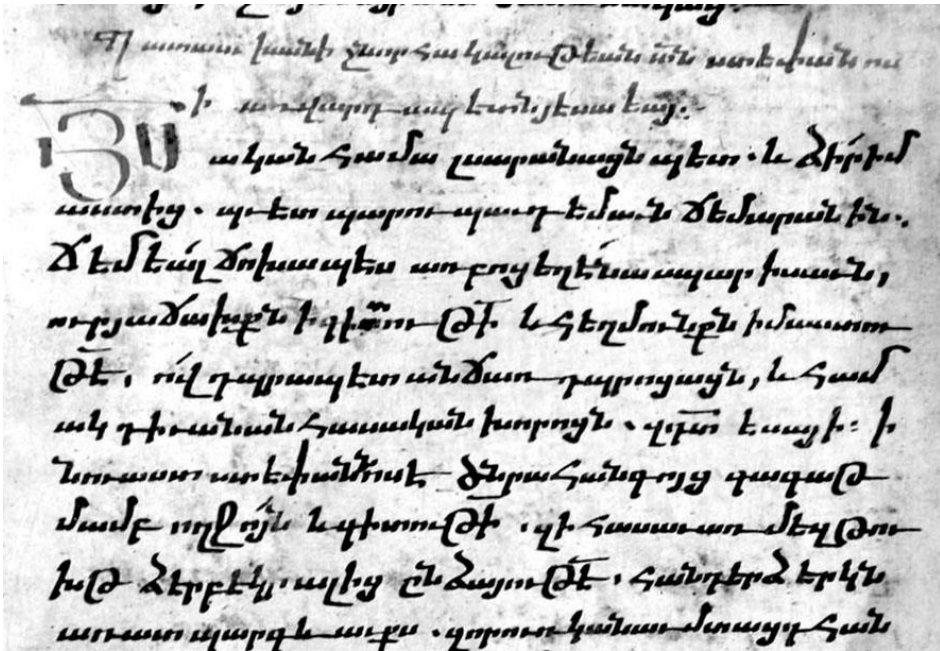
այն ժամանակ ընդունված նամակագրության վերամբարձ ոճով ու ճոխ բառապաշարով: Որոշ նրբերանգների արդեն անդրադարձանք վերևում, կապված պատվիրատուին ուղարկված Մեկնության մայր օրինակը՝ Սյունյաց առաջնորդանիստ եկեղեցու գրոց արկղում դնելու և նոր ընդօրինակության պատվիրման հանգամանքների հետ: Թղթերի, ստորև ներկայացվող բնագրերում կարելի է նաև այլ շերտեր տեսնել: Մասնավորապես, նկատելի է Եսայի Նչեցու մղումը՝ մեծ հնարավորությունների տեր Սյունյաց մետրոպոլիտին տրամադրելու, որպեսզի նպաստի Գրաձորի համալսարանի բարօրությանը: Իր հերթին, Ստեփանոս Օրբելյանն էլ կարծես հավաստում է, որ այդ ուղղությամբ անում է հնարավորը՝ չափազանց բարձր գնահատելով Գրաձորի թաքունապետին:

Մեկնության այս պատվերը և հատկապես հեղինակի ու պատվիրատուի թղթակցությունը, կարևոր են նաև ցրելու համար նրանց հարաբերությունների մասին ուսումնասիրողների մոտ առաջացած որոշ կասկածները: Բանն այն է, որ Ստեփանոս Օրբելյանն ուսանել է Աղբերց վանքում հաստատված Գրաձորի համալսարանում, դրա հիմնադիր և առաջին թաքունապետ Ներսես Մշեցու (Եսայի Նչեցու նախորդի) ժամանակ՝ այսինքն 1282-1284 թթ.: Նորավանքում 1297-ին ավարտած իր «Պատմություն նահանգին Սիսիական» կոթողային աշխատության մեջ նա այդ մասին գրում է շատ համառոտ՝ «**վարժեցայ ի կրթարանի աստուածեղեն տառից... առի հրաման յաստուածազեաց և յաշխարհալոյս թաքունապետեն Ներսիսէ. և տհաս խակութեամբ նստայ յաթոռ վարդապետական**»²¹: Թե ինչու Ստեփանոս Օրբելյանն իր հանգամանակից պատմության մեջ որևէ տեղ չի նշում Աղբերց վանք կամ Գրաձոր անունները, մնում է անհասկանալի, և Գրաձորի ուսումնասիրողների մոտ տարակուսանք է առաջացրել, սկսած Ղևոնդ Ալիշանից, որը գրում է. «Զարմանալի է՝ զի պատմիչն Սիւնեաց ոչ յիշէ զայս վանս, թերեւս զի նոր էր հաստատեալ»²²: Սա կարող էր նաև պայմանավորված լինել Գրաձորի՝ Խաղբակյան (Պոռշյան) իշխանական տանը պատկանող տարածքում գտնվելու և նրանց հովանավորությանը փայելելու հանգամանքով, որոնք այդ շրջանում մրցակցում էին Օրբելյանների հետ: Սակայն, ինչպես երևում է, Ստեփանոս Օրբելյանը պահել է կապը Գրաձորի հետ, որը սերտացել է հատկապես վերոնշյալ Մեկնության պատվերի ժամանակ: Ցավոք, ինչպես վերը տեսանք, դա Սյունյաց բազմարդյուն մետրոպոլիտի կյանքի վերջին տարին էր:

²¹ Ստեփանոս Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 478:

²² Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 130, տե՛ս նաև՝ Ա. Ավետիսյան, Հայկական մանրանկարչության Գրաձորի դպրոցը, Երևան, 1971, էջ 12, Տ. Մկրտչյան, Գրաձորի համալսարանի տեղորոշման նոր վարկած, Երևան, 2016, էջ 26 և այլն:

Ստեփանոս Օրբելյանի թուղթը Եսայի Նշեցուն մի կարևոր մանրամասն ունի, որին ցայժմ անհրաժեշտ ուշադրություն չի հատկացվել։ Գլաձորը առաջին անգամ «**համալսարան**» է կոչվում հենց այս թղթում, որտեղ նա առաջին տողում Եսայի Նշեցուն կոչում է «**Յիսուսական համալսարանացն պետ...**» (նկ. 3)։

Նկ. 3. Ստեփանոս Օրբելյանի շնորհակալական թղթի սկիզբը (ՄՄ 2511, Էջ 377բ)

Այստեղ բառի կիրառումը հոգնակի թվով և գրության ձևը՝ միջակայքով («**համալսարանացն**»), հսկիված ենք բացատրելու Գլաձորում միաժամանակ քահանայական և վարդապետական կրթության զույգ լսարանների գոյությամբ։ Ձեռագրերի հիշատակարաններում Գլաձորը **համալսարան** է կոչվում մեկ անգամ՝ Այուրոն վարդապետի մոտ՝ 1321 թ.՝ «ի հռչակատր և սուրբ **մենաստան համալսարանիս Գլաձորոյ**»²³։ Իսկ Գլաձորի վարդապետներից Հովհաննես Քոնեցին, որը հետագայում կաթողիկոս եկեղեցու դավանաբն ընդունեց, նշում է, որ ժամանակին ուսանել է Եսայի Նշեցու համալսարանում²⁴։

²³ Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԴ դար, մասն Ա, Էջ 412։

²⁴ Հովհաննես Քոնեցին գրում է. «...պարապետլ էի ի համալսարանն մեծ վարդապետին Յիսայոյ», ապա ավելացնում, որ Քոնայի վանքում իրեն են միացել համալսարանի իր ուսումնականիցներից շատերը՝ «ժողովեալք էին բազում վարդապետք, աշակերտակիցք իմ ի միում համալսարանի» (Կղեմես Գալանոսի մեջբերմամբ) (տե՛ս Կղեմես Գալանոս, Միաբանություն Հայոց սուրբ եկեղեցուն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցուն Հռոմայ, հ. 1, Հոռն, 1650, Էջ 518-519)։

Օրբելյանն իր նամակում Եսայի Նչեցուն մեծարում է նաև հունարեն մի արտահայտությամբ՝ «պարուպաղէմնան ճեմարանին ճեմեալ», որը Լևոն Խաչերյանի մեկնաբանությամբ հունարեն περιπατηκόν աղավաղված բառն է, որ նշանակում է «գիտնական կամ արհտոտեղյան տիպի իմաստասեր», որը ճեմելով է դասախոսություն կարդում²⁵:

Ընդհանուր առմամբ, այս երկու թղթերը գրված են ոչ միայն հարուստ լեզվով, այլև ներթափանցված են գգացականությամբ և գրաբարյան պերճաբանության փայլուն նմուշներ են:

Բնագիր

Ստորև Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը ներկայացնում ենք չորս ձեռագրի համեմատությամբ, հիմք ընդունելով վաղագույն՝ ՄՄ 2511 ձեռագիրը (Ա օրինակ)²⁶:

Թղթերից առաջ հարկ ենք համարում զեռեղել նաև Մեկնության վերջին փոքր հատվածը, որն ուշ շրջանի ձեռագրերում օժտվել է առանձին վերնագրով՝ «Վերջաբանությոն Եսայեայ վարժապետի, որ էր ի Նիճ գաւառէն», որպիսին չկա հնագույն ձեռագրում, ինչպես նաև ՄՄ 5566 14-րդ դարի ձեռագրում²⁷: Այն կարելի է հիշատակարան համարել, քանի որ Նչեցին կոչում է «արձան իշատակի»: Այստեղ նշվում է աշխատության գրության թվականը (1303), հիշատակվում է սրբագրիչը և, ընդհանուր առմամբ, պատվիրատուին ուղղված խոսք է: Լևոն Խաչիկյանն այն հրատարակել է որպես հիշատակարան, քաղելով վերոնշյալ ՄՄ 5566 ձեռագրից և լրացնելով ՄՄ 1241 (1612 թ.) մատյանից²⁸: Ցավոք, այս երկու ձեռագրերը վերջից պակասավոր լինելով, չունեն Եսայի Նչեցու և Ստեփանոս Օրբելյանի թղթերը, այդպես ՄՄ 2511-ի հետ համեմատության համար հենց

²⁵ Լ. Խաչերյան, նշվ. աշխ., էջ 59: Այլ մասնագետներ նկատում են, որ հենց «ճեմարան»-ն է περιπατος-ի («պերիպատեսիկյան դպրոցի») համարժեքը, ուստի Օլգա Վարդապարյանն առաջարկում է «պարուպաղէմնան» բառը մեկնաբանել որպես հունարեն παρ' ὑποδημά-των՝ «սանդալներին կից, սանդալների կողքով, զուգահեռ», արտահայտության աղավաղված տարբերակ սրբագրելու դեպքում կլիներ «պարուպաղէմ[ատ]ան»: Այսինքն՝ «ճեմարանի սանդալների կողքին, սանդալների հետ միասին ճեմող պոետ»: Գոհար Մուրադյանն էլ ենթադրում է, որ բառի հիմքում հունարեն παρρηδωμῶν («պարեպիդեմոն») դերբայն է, և Ստեփանոսը հավանաբար ասում է. «պոետ՝ ճեմարանում կենալով [և] ճեմելով»:

²⁶ Բնագրի՝ ձեռագրերի թվանագված էջերի համեմատությամբ սրբագրման համար շնորհակալություն ենք հայտնում բանասիրական գիտությունների թեկնածու Նաիրա Թամամյանին:

²⁷ Այդ վերնագրին ավելացվել է հետագայի ընդօրինակություններում և անցել նաև ձեռագրացուցակներին՝ Մեկնության նկարագրություններում: Ուշ շրջանի ձեռագրերում Նչեցու մասին նույնաբովանդակ հավելում՝ «որ էր ի Նիճ գաւառէն», արվել է նաև Մեկնության վերնագրից հետո (ՄՄ 1240, ՄՄ 1276 և այլն):

²⁸ Ժ. Դ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 14-15: Տե՛ս նաև. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ. Դ. դար, մասն Ա, էջ 40-41:

դրանք կօգտագործվեն: Առաջին նյութի վերնագիրը՝ «Վերջաբանություն», նշում ենք պայմանականորեն:

Բնագրի համար օգտագործված ձեռագրերը

A – ՄՄ 2511, 1303 թ., Գլաձոր, գրիչ Հովհաննես Երզնկացի (Ծործորեցի)²⁹

B – ՄՄ 1276, 17-րդ դ.

C – ՄՄ 1240, 18-րդ դ., գրիչ Խաչատուր Կոստանդնուպոլսեցի

D – ՄՄ 1311, 1772 թ., գրիչ Հովհաննես Վանեցի (որից հրատարակվել է՝ Գ. Յովսեփեան, Խաղբակեանք..., էջ 400-401):

[Վերջաբանություն]³⁰

Արդ, ըստ հայցման հաճութեան բարեսէր կամաց երջանիկ և գերիմաստ նախասացեալ արհիականին, յարինեալ շարագրեցի³¹ զտեսութիւն աստուածաբան մարգարէիս³² կարճ և համառաւ տեսութեամբ, ի թմիս³³ Հայկազեան տոհմիս տովմարի³⁴ ըստ հոյովման ամաց կթն³⁵ հարիւր յիսուն և երկուց (1303), ի դառն և անբարի ժամանակիս, որ տատանեալ ծփիմք³⁶ ամենաներհակ արկածիւք, ի ներքուստ և արտաքուստ, որ ավշութիւն գործէր տեսականին և ընդ միջոյն գործոյս քննութեան, սակայն ըստ կարի իմովս անարգութեամբ հարկեցուցիչ հրամանաւ ի ձեռնտութենէ Հոգւոյն գրեցի զսայ, աղբատ և չքաւոր սեղանով զծառայակիցսն³⁷ կերակրելով, և հայցեմ յամենայն ներումն գտանել սխալանաց՝ որ աստ գտանի³⁸: Իսկ եթէ յաւգուտ ումէք լինիցի, շնորհակալութիւն Հոգւոյն շնորհաց եղիցի, և կաթ աղալթից ձերոց ցաւղեսցի ինձ ի տապան³⁹ իմ գերեզմանի: Եւ եղկելի մատանցս այս վաստակ մտերիմ և խոհեմ քննողացդ ի վայելս⁴⁰ մեծ և յաւգտութիւն եղիցի:

Նաև զաշխատասէր և զառատամիտ վարդապետն Յոհաննէս⁴¹՝ զծնեալ որդեակն իմ ի Քրիստոս, ի ձեռն որոյ սրբագրութիւն տառիս եղև, յիշեցէք բա-

²⁹ Այս օրինակում կիրառված է «աւ», մյուսներում՝ «օ» (տողատակում չենք նշում):

³⁰ A չիք BCD Վերջաբանությունն Եսայեայ վարժապետի, որ էր ի Նիճ գաւառէ

³¹ BC շարադրեցի

³² BCD + Եզեկիէլի

³³ BCD թուիս

³⁴ BC տօմարի

³⁵ C + ՉԾԲ (կթն հարիւր յիսուն և երկուց – չիք), D եօթն

³⁶ A ծըփիմք

³⁷ A զծառայակիցսն

³⁸ A զըտանի

³⁹ BCD տապանն

⁴⁰ A վալելս

⁴¹ BC + որ է Որոտնեցին (լուսանցքում), D նույնը՝ փակագծի մեջ

րի կամաւք, զի ըստ աշխատանացն և զհատուցումն ընկալցի ի Տեառնէ: Եւ դուք, որք պատահէք, ո՛վ աշակերտք քանի յայսմ աստուածայինի⁴² հանդիսի, արինակելով զսա⁴³, գրեսջի՛ք և զսակաւ զայս արձան յիշատակի մերս տաժանմանց, զի մի՛ լիցիք բազմիս⁴⁴ առաւ⁴⁵ և սակաւին⁴⁶ ո՛չ տուաւ⁴⁷, այլ ընկալեալ ի ձեռաց ձերոց յղկեալ վէմս այս կենդանի յամայիս⁴⁸ արգելանի, առեա՛լ դիցի ի հիմունս նոր Սիովնի, որով արինեալ փառաւորեսցի Ամենասուրբ Երրորդութիւնն անբաժանելի⁴⁹ ի ներկա՛յս եւ յապառնոյն⁵⁰ եւ յանսպա՛ռ յաւիտենին. ամեն:

Յետ աւարտման գրոցս թուղթ⁵¹ ընծայական⁵² յեսայեայ վարդապետի առ տէր Ստեփանոս⁵³

Արհիական և սրբազան քաւչապետ տէր իմ պսականուն, զմեծարգի հրամանացդ քոց կատարումն ընկալ ի նուաստ ոգւոյ⁵⁴ և թարմատար յեսայեայ⁵⁵ և ախմարութեան⁵⁶ սխալանաց⁵⁷ անմեղադիր, և ուղղեա՛ ըստ գերազանցեալ անարգամեծար սիրոյն քո, որ առ իս, զի այր եմ ապաջան վիրաւորեալ մտաւք, և ցաւալից մարմնով, զոր ի մեղացն իմ հաւաքեմ սերմանց պտուղս, որով ծփիմ⁵⁸ միշտ հողմով յիմարութեանս, և ո՛չ ունիմ զկայ⁵⁹ հանգստեան մարմնոյս, յերկարեաց⁶⁰ ժամանակս, և յոլո՛վ թողաւ վայրս ի վճռէն քո ի լրումս: Վասն որոյ աղաչեմ մնալ անպարսաւ ի ներողի կատարել քոց մտացդ և ընկալցի՛ս զդա⁶¹ փոխարէնս անվճար քո երախտեացն, որ առ իս, յոր գերազանց գտանի քանի և գրոյ, ըստ որում տրիտուր յերևելեաց լու-

⁴² A աստուածայինի

⁴³ A զսայ

⁴⁴ BCD բազմիցս

⁴⁵ D առօղք

⁴⁶ BCD տակաւին

⁴⁷ D տուօղք

⁴⁸ A յամայիս

⁴⁹ BCD + Հօր և Որդւոյ, և Սուրբ Հոգւոյ

⁵⁰ A յապառնին

⁵¹ A թուխթ

⁵² A ընծաական

⁵³ BCD Ստեփաննոս Սիւնեաց արհիեպիսկոպոսի

⁵⁴ A ոգոյ

⁵⁵ A յեսայեայ

⁵⁶ BC ախմարութիւն

⁵⁷ D + լեր

⁵⁸ A ծըփիմ

⁵⁹ A զկա

⁶⁰ D զի յերկարեաց

⁶¹ A զդայ

ծականացս ոչ ոք էր բաւական կշռել, բայց միայն հրամանացս քոց կատարումն, իսկ զաղքատանաց բանից ընծայս⁶², որ ձեզ նուիրեալ ակն ունիմ և աղաւթեմ, եթէ ի ձեռն նուագ կայծականցս զմեծագոյն հրդեհն ի ձեզ վառեցից⁶³, և կատարեալ իմաստս⁶⁴ ի կատարելոյդ առ մե՛զ փայլեսցէ: Այլն դուք արժանի լինիք⁶⁵ շնորհաւքն Տեառն զդա ընդ ամենայն աստուածախաւս մատենաս հոգեբուխ⁶⁶ բանիւ ամբարեալ ի գանձս եկեղեցւոյ և թարգմանեալ⁶⁷ յունկն և յոգիս բանականաց մինչև յամայր ամս ժամանակաց:

Պատասխանի շնորհակալութեան տեառն Ստեփանոսի⁶⁸
առ վարդապետն յԵսայեայ⁶⁹

Յիսուսական համալսարանացն պետ և ձի՛ր իմաստից պւետ⁷⁰ պարուպաղեման⁷¹ ճեմարանին ճեմեա՛լ ճոխապետ⁷² առ բոցեղէն ասպարիզան⁷³ ուր յաճախքն ի գիտութիւն և հեղմունքն իմաստութեան, ո՛վ դպրապետ անճառ դպրոցացն, և համակ դիւան անհասական խորոցն վարդապետ Եսայի, ի նուաստ Ստեփաննոսէ ծնրահանգոյց գագաթմամբ ողջո՛յն, և գիտութիւն, զի հասաւ առ մեզ թուղթ⁷⁴ ձեր բերկրալից ընծայութեամբ⁷⁵, հանդերձ երկնառատ պարգևաւքս, զոր ուռկանաւ մտացդ հանեալ ի խորոց անտի մարգարիտ մի լուսաւոր, որոյ ճաճանչ սպիտակաթոր փայլմանն⁷⁶ զարմանագեղ, մեծասքանչ հրաշիւք խտղտեն զտեսողացն զգայարանս⁷⁷ և կառուցե՛ր ի հիւսուած պսակի տէրունեան գագաթանն⁷⁸, և զայս հոգալով լցեր զփափագ և զիղձ իմ ի բազում ամաց: Բայց չքաւոր աղքատութեանս իմոյ անհնարին բարդեցեր տարակուսանս, զի ո՛չ ունիմ զկշիռ սակի տրիտուր փոխարինին,

⁶² A ընծայս

⁶³ BC վարեցից

⁶⁴ C ի մոտս

⁶⁵ D լինիցիք

⁶⁶ BCD հոգեբուլիս

⁶⁷ A թարգմանեալ

⁶⁸ BCD Ստեփաննոսի

⁶⁹ BC յԵսայեայ, D յԵսայեաս

⁷⁰ D պուետ

⁷¹ D պարուպոդիմոն

⁷² BCD ճոխապետ

⁷³ A ասպարիսան

⁷⁴ A թուխթ

⁷⁵ A ընծայութեամբ, D ցնծութեամբ

⁷⁶ BCD փայլմամբ

⁷⁷ A սգայարանս

⁷⁸ BC գագաթն D գագաթան

զոր հաւատամ ո՛չ⁷⁹ բաւել⁸⁰ բոլոր գոյք եղծականիս, բայց անեղծին և անծիրելին պարտիմ փոխադարձել և բանին զբանեղէն դահամունս, թեպէտ ոչ կշռի և զայս, յորժամ տեսոյ հանդիպեցայց⁸¹:

Այլ ծանի՛ր, ո՛վ պայազատ⁸² ճետ արփիազան սեռին, զի թակարդ արկեալ⁸³ յամենուստ⁸⁴ բոլորիւ գրաւեցեր զիս անեզրական սիրով ի կեանս և⁸⁵ ի մահ, զոր ո՛չ խորութիւն եւ ո՛չ բարձրութիւն և ո՛չ որ կեանս⁸⁶ և ո՛չ հանդերձեալն, ո՛չ հուր և ո՛չ սուր ո՛չ կարեն մեկնել զմեզ ի սիրոյ այտի⁸⁷: Եւ արդ, մածուցեալ զերեսս ի մայրն հասարակաց, նախ Հոգւոյն Աստուծոյ երկրպագեմ⁸⁸ մեծաւ գոհութեամբ և ապա հարուստ մեծանձնութեան ձեր, եւ համբուրեմ զգարշապարտ, որ դեմ եղեալ ուղղեցաւ առ վերին ճանապարհորդութիւնն, ընդ հետս տիրայիորդ⁸⁹ ռահին: Եւ զայս պարզև տարեալ ընծաեցուցանեմ մաւրն քո⁹⁰ լուսոյ սրբոյ Կաթուղիկէի, և ի դիմաց ձեր շնորհաւորելով⁹¹, դնեմ յարկեղ նորին, գանձելով զսա գանձ անկշիռ ի գանձարան աստուածութեանն, զոր և զբարձրագոյն պատիւն և զհազարապատիկ տրիտուրն ընկալցիս առ կենաւք, և յետ մահու զայն, զոր ակն ոչ ետես և ունկն ոչ լուաւ, և ի սիրտ մարդոյ ոչ անկաւ⁹²: Ամէ՛ն և եղիցի՝ ողջ լեր⁹³ Տերամբ Յիսուսի⁹⁴ ի փառս Աստուծոյ և ի պարծանս մեզ⁹⁵:

⁷⁹ BC չիք

⁸⁰ D չբաւել

⁸¹ BCD հանդիպեցայ

⁸² A պազատ

⁸³ BCD թակաթեալ

⁸⁴ BD յամենուստ

⁸⁵ BC չիք

⁸⁶ BCD կան

⁸⁷ B անտի, BCD + Աստուծոյ, որ ի Քրիստոս Յիսուս ի Տեր մեր

⁸⁸ D երկիր պագեմ

⁸⁹ CD տիրահորդ, B սիրահորդ

⁹⁰ BD քոյ

⁹¹ A շնաւորաւորելով

⁹² BCD + զոր պատրաստեաց Աստուած սիրելեաց իւրոց

⁹³ BCD ողջ էր

⁹⁴ BC մերով Յիսուսի Քրիստոսի D Յիսուսի Քրիստոսի

⁹⁵ D + Ամէն

KAREN MATEVOSYAN

THE CORRESPONDENCE OF THE METROPOLITAN
OF SIWNIK' STEP'ANOS ŌRBELEAN AND RECTOR OF GLADZOR
UNIVERSITY ESAYI NCH'ETS'I (1303)

Key words: Step'anos Ōrbelean, Esayi Nch'etsi, Gladzor, Yovhannēs Erznkats'i, manuscript, scribe, colophon.

Step'anos Ōrbelean, the Metropolitan of Siwnik', commissioned the rector of Gladzor University Esayi Nch'ets'i and in the last year of his life, in 1303, received his *Commentary on the prophecy of Ezekiel*. After completing the work, the author and the commissioner exchanged letters. The first letter is Esayi's expression of gratitude and honoring of the commissioner, which was sent to Step'anos along with the text of the *Commentary*, and the second is his reply. These two documents were added at the end of the text of the *Commentary* and were copied in its subsequent manuscripts. These short, but undoubtedly very interesting letters were published by Garegin Yovsep'ean in 1969, from a manuscript copied in 1772 (M1311), the text of which has some differences compared to the older copies.

The study of the manuscripts of the *Commentary* revealed that Ms M2511 is the oldest extant copy of this work, written in Gladzor in 1303 (the year of Step'anos Ōrbelean's death), by scribe Yovhannēs Erznkats'i (Tsortsorets'i), a student of Esayi Nch'ets'i.

This publication presents the colophon of Esayi Nch'ets'i at the end of the *Commentary* and the two letters. It is based on four manuscripts of Matenadaran, the main of which is the copy of 1303.

КАРЕН МАТЕВОСЯН

ПЕРЕПИСКА СЮНИКСКОГО МИТРОПОЛИТА СТЕПАНОСА
ОРБЕЛЯНА И РЕКТОРА ГЛАДЗОРСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ЕСАИ НЧЕЦИ (1303 Г.)

Ключевые слова: Степанос Орбелян, Есаи Нчеци, Гладзор, Ованес Ерзнкаци, рукопись, писец, памятная запись.

Степанос Орбелян, митрополит Сюникский, поручил ректору Гладзорского университета Есаи Нчеци составить «Толкование пророчества Иезекииля»; заказанную книгу он получил в последний год своей жизни, в 1303 году. После завершения работы автор и заказчик обменялись посланиями.

Первым было письмо Есаи Нчеци с выражением благодарности и восхвалением заказчика, отправленное Степаносу Орбеляну вместе с Толкованием, вторым – благодарственное письмо заказчика. Эти два документа были добавлены в конце текста Толкования, но разошлись в последующих копиях. Эти небольшие, но, несомненно, очень интересные письма были опубликованы Гарегином Овсепяном в 1969 г. по рукописи 1772 года (M1311), текст которой имеет некоторые отличия по сравнению с известными ныне древними экземплярами.

При изучении рукописей Толкования установлено, что одна из них, M2511, переписанная в Гладзоре в 1303 году (в год смерти Степаноса Орбеляна) учеником Есаи Нчеци – писцом Ованесом Ерзнкаци (Цорцореци), содержит древнейший дошедший до нас список этого произведения.

В данной публикации представлены памятная запись Есаи Нчеци в конце Толкования и два упомянутых письма. Для сравнительного текста были использованы четыре рукописи Матенадарана, среди которых основной является список 1303 г.